

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.143>
УДК [930.2:222.6](477) «11/12»

Тетяна ВІЛКУА

доктор історичних наук, провідний науковий співробітник,
відділ історії України середніх віків і раннього нового часу
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
tvilkul@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2737-8372>

ХРОНОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА ПРО «БОХМИТА» (МАГОМЕТА)

Досліджено оповідання про «Бохмита» (Магомета) за текстами «Хроніки Георгія Ченця / Амартола» та родини «Хронографа по великому ізложенію» (ХВІ). «Бохмигъ» — найменування пророка Магомета у ранніх східнослов'янських творах, у південнослов'янських подібне позначення не зустрічається. Загалом джерел про нього в давньоруський час небагато, найдокладніше оповідає про історію пророка «Хроніка Амартола». Оповідь перекладної візантійської хроніки містить біографію й середньовічний опис вчення пророка Магомета, а також «Бохмичи» уявлення про рай. Хроніка вплинула на «Повість временних літ» в описі підготовки до хрещення Русі (986—987 рр.), а через неї — на інші давньоруські тексти. Оповідь з «Амартола» увійшла фрагментарно до Троїцького хронографа, Хронографічної палєї, Еллінського літописця другої редакції та ін. **Метою роботи** є порівняльний аналіз хронографічних текстів, а також поширення цих джерел Початкового літопису для дослідників середньовічної історії України та Росії. Застосовано **методи** текстології й джерелознавства. **Наукова новизна** — вперше проведено порівняльний аналіз оповіді про «Бохмита» у хронографічних текстах. Паралельне видання ранніх версій, якими зручно користуватись у подальшій роботі з джерелами, вміщено у Додатку. **Висновки.** Якщо автор «Повісті временних літ» лише відштовхувався від «Хроніки Амартола» (прямих запозичень немає), то в родині ХВІ відтворено значні за обсягом

Цитування: Вілкул Т. Хронографічні джерела про «Бохмита» (Магомета). *Український історичний журнал*. 2023. № 1 (568). С. 143—161. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.143>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

фрагменти з Хроніки, хоча текст не уникнув змін. Переважно, йдеться про скорочення: випущені фрази й окремі слова, багато також змін у граматичних формах, при цьому лексичні заміни практично відсутні. Загалом укладач хронографа намагався спростити виклад, роблячи його зрозумілішим для читачів й уникаючи «темних місць». В деяких пам'ятках ХВІ багато власних подальших трансформацій тексту, зокрема, в Півній палей виявлено кілька нових пропусків, в Еллінському літописці другої редакції — контамінацію двох версій. Дослідження виявляє цікаві трансформації текстів, які однозначно вказують на те, що середньовічні християнські книжники уважно працювали з оповіддю про вчителя їхніх сусідів-мусульман. Разом з тим демонструє типову манеру обробки джерел укладача ХВІ, що зачіпає проблеми раннього літописання та хронографії.

Ключові слова: історія України, Давня Русь, текстологія, літописи та хронографи, хрещення Русі.

У давньоруських джерелах ім'я Магомет вимовлялося як «Бохमितь». Воно відомо дослідникам і читачам передусім з «Повісті временних літ» (далі ПВЛ), з опису підготовки до хрещення Русі князем Володимиром Святославичем або так званого випробування вір. Випробування складається з оповіді про посольства «болгар вѣры Бохмичи» (волзьких булгар-мусульман), «немцев», «жидов козарьских» та промови якогось «філософа»-грека під 6494/986 р. й опису зворотних посольств до болгар, німців та у Царгород у річній статті 6495/987 р. Болгари пропонували князю прийняти «закон Бохमितь» та «поклонити ся Бохмиту» й викладали особливості своєї віри. Відповідно, у діалогах болгар з князем і промовах грека кілька разів з'являється «Бохमितь» та присвійне «Бохмичь»¹ [1, Стп. 84—86; 2, С. I—III]. Окремі вирази переважно зі статті 987 р. були запозичені при утворенні Толкової палей, разом з переповіданням викладу². Пізніше один із давньоруських книжників кінця XII ст. написав повість про похід коаліції князів на волзьких булгар, яких пейоративно поймав «поганья бохмиты» [4, С. 697; 5, С. 204]. Повість нині існує у версії Лаврентіївського літопису під 1184 р. та Іпатіївського — під 1182 р. Судячи з деяких характерних виразів, її автор знав і використовував власне «ПВЛ». Отже, і Толкову палею, і пізніші літописи в цьому ракурсі можна кваліфікувати як тексти вторинні.

Інші пам'ятки цікавіші, оскільки вони власне є джерелами «ПВЛ», тобто є вихідними текстами. Відомо, що на початку статті 986 р. котрийсь із укладачів «ПВЛ» використав перекладну візантійську «Хроніку Георгія Амартола» або «Георгія Мніха» (Георгія Ченця), в якій розміщено простору оповідь про «Бохмита»³ та його вчення. Це запозичення відзначалося в О.О. Шахматова

¹ У виданні Дональда Островські нумерація стовпчиків та рядків відповідає ПСРА, т. 1.

² Палей Толковая. Москва, 2002. Арк. 59в, 69б. Тексти порівняно, наприклад, у [3].

³ Можливо, давньослов'янський переклад Хроніки Амартола засвідчує найдавніший випадок написання «Бохмит» на позначення Магомета. У грецьких списках Хроніки ім'я відтворено як *Μουχομεδ* / *μουχομετ* / *μουχομετη* / *μωμεθ* та похідні з [4]. Крім того, у «Похвалі Кирилу та Мефодію» зі старшого східнослов'янського рукопису, Успенського збірника XII ст. (Арк. 113б) згадано «бохмитовы бляди . и жидовскоую злобою». Причому йдеться про подорож св. Кирила у землю козар, тобто, змістов-

та ін.⁴ [8, С. 274; 9, С. 417—420, 432; 10, С. 98—99]. Своєю чергою, Амартол запозичав з твору Іоана Дамаскіна «Про 100 ересей»⁵ [11, С. 155], зближення текстів краще за все засвідчує грецький оригінал твору. У «ПВЛ» зроблено скорочений переказ, можливо, навіть за пригадуванням, оскільки точне цитування відсутнє. Незважаючи на це, саме тло Хроніки дає змогу виявити важливу для літописця інформацію, яку він включив у літопис, і несуттєві для нього моменти. Слід зазначити, що набагато точніше текст «Хроніки Амартола» відображено у пам'ятках такої давньоруської компіляції як «Хронограф по великому ізложенію» (далі ХВІ), де нижня межа оповіді збігається з «ПВЛ».

Для дослідників Давньої Русі та читачів, котрих цікавить давня історія України, хронографічні твори набагато менше знані, ніж літописи. Тим часом дослідження та видання оповіді про «Бохмита» цікаве й саме по собі, а також як текст, від якого відштовхувався укладач «ПВЛ». На жаль, в одному з детальних оглядів сюжету про випробування вір останніх років «Хроніка Амартола» взагалі не залучена, оскільки дослідниця хибно вирішила, що такої оповіді у давньослов'янському тексті не існує, й через те залучає Еллінський літописець 2-ї редакції⁶. Подібна думка виникла через те, що видання Хроніки поч. ХХІ ст. уривається разом із старшим Троїцьким / Тверським списком. Редакцію останнього традиційно називають «першою», але вона далеко не справна⁷.

но сюжет нагадує випробування вір [5]. Також, у Житті св. Василя Нового, фрагмент із якого запозичений у ПВЛ, у рукописах східнослов'янських про ересі мовлено: «вѣстрясея Арии безумнии. и съ Бохметом (Мѡацѣд) проклятымъ и всякоя ереси лукавии начальници» [6]. При цьому в південнослов'янській версії «Махметъ» [7].

⁴ Хоча докладно тексти не порівнювали, і їх не введено, напр., у добре знаний дослідниками реєстр запозичень з Хроніки Амартола у [3, С. 40—61]. М.Ю. Андрейчева не залучала текст Хроніки та ранніх пам'яток ХВІ.

⁵ У Давньослов'янській Кормчій вміщено давньослов'янський переклад з твору Іоана Дамаскіна «Про 100 ересей» [12, С. 701—703]. До речі, тут ім'я транслітеровано як «Мамед» (грецьк. *Μαμεδ*). В основному, старшому рукописі — Єфремівській Кормчій — пізньою рукою між мю та альфою вставлено омегу [12, С. 701].

⁶ Це є похибкою, тому варто зазначити суттєву виписку: «Общей чертой всех списков первичной редакции старославянского перевода ХГА является то, что они обрываются на событиях середины VI в., хотя оригинальный греческий текст памятника охватывал события вплоть до IX в. Текст о Мухаммеде и его вероучении в древнейшем старославянском переводе отсутствует, поскольку был включен в повествование хроники о событиях второй половины VII в. [13]. Интересующий нас текст Амартола дошел до нас в составе древнерусского хронографического свода XV в. — Летописца Еллинского и Римского второй редакции, на который в дальнейшем мы будем ссылаться» [10, С. 98—99]. І заявлена теза, і посилання на В. Матвєєнко та Л. Щєголеву з приводу «відсутності тексту після VI ст. у початковому давньослов'янському перекладі» невірні, оскільки дослідниці описують повні списки Хроніки й обумовлюють те, що вони у своїй публікації обмежилися рамками найдавнішого, але неповного Троїцького або Тверського (ОР ГБЛ, збір. Московської Духовної Академії №100) списку [13, С. 32—38].

⁷ Скорочене позначення — Ам. тр. Помилки Троїцького / Тверського списку на прикладі іншого включення, з Александрії, описано в [14, С. 162—178].

У пригоді стає класичне видання Хроніки Василя М. Істріна [15, С. 449—451], натомість на Еллінський літописець-2 (XV ст.) краще не спиратися⁸.

Публікацію джерел повного тексту Хроніки Амартола, а також двох ранніх пам'яток ХВІ (Троїцького хронографа та Повної хронографічної палеї; в останній фрагмент найменовано: «О Бохмитъ») здійснено у Додатку. Дослідження текстів включає: аналіз структури та змісту; коротко — характерні риси ХВІ — окремо вторинні та початкові читання, порівняно з повним текстом Хроніки. Очевидних аграматизмів чи інших хиб у ХВІ тут немає, тому потрібно залучати грецький оригінал Хроніки Георгія Ченця за класичним виданням Де Боора. Зупинімося на деяких цікавих рішеннях перекладача Амартола порівняно з грецьким. Побіжно згадуватимем пізню версію Літописця Еллінського та Римського 2-ї редакції (ЕЛ-2). Його було видано на рубежі ХХ—ХХІ ст. [17, 18], й дослідники, намагаючись висвітлити інформативні можливості давніх літописців, іноді неправомірно залучають цю пізньо-середньовічну компіляцію.

Структура оповіді про «Бохмита» доволі прозора — розпочато її з короткої інтродукції хто такий Магомет. Вона містить оціночне судження «Срацинскіи начяльникъ и *жии* пр°ркъ (грецьк. *ψευδοπροφήτης*)» (Ам. 449.13⁹). Далі вміщено коротку біографію, де мова йде про походження з Ізмаїлева коліна, вказуються пращури, їхній спосіб життя у шатрах («Низарь... Моудар... вь куцахъ живуще»). Йдеться про те, що початково вбогий «Бохмит» найнявся до багатой вдови на ім'я «Дигана»¹⁰ у купецьких справах, але потроху «прелсти женоу» й одружився з нею. Його дружина була засмучена тим, що у нього траплялися епілептичні напади (він був «рюмою шибень»). Через те він заявив, що таке трапляється, коли він бачить ангельське страшне видіння Гавриїла (Ам. 449.28-29). Жінка, вірячи йому, засвідчила видіння як належні славетному пророку перед іншими жінками та князем тієї землі, а помираючи, залишила йому всі свої багатства (Ам. 450.1-4). Друга частина містить опис головних рис віровчення. Хроніст двічі зауважує, що «Бохмит» жив поряд з іудеями та християнами і бесідував з ними (Ам. 449.24-25, 450.7), зокрема з аріанами та несторіанами. Від перших він запозичив ідею єдинобожжя («єдиноначялствие»), від

⁸ Це пізня контамінація, яка містить риси так званої 3-ї редакції ХВІ, причому в найбільш пізній складній версії (раніша — у Повній палеї) [16, С. 92—97]. Щоправда, зрідка в Еллінському-2 натрапляємо на ранні читання Хроніки Амартола хронографічної редакції (скорочено Ам. хр.; загальна назва для різноманітних матеріалів, збережених у хронографах), однак цей компілятивний твір утворено в XV ст. і він не міг бути відомим автору ПВЛ. Крім того, дослідник, котрий достеменно не знає повний давньослов'янський текст Хроніки, її грецький оригінал та усі хронографічні пам'ятки, не здатен розібратися, що є пізнім нашаруванням, а що належить до ранніх.

⁹ Так скорочено позначається видання [15], де перша число вказує на сторінку, друге — рядок. Публікація грецького тексту позначається за подібною схемою: Де Боор, 697.12-13.

¹⁰ Ам. 449.21. У грецьк. оригіналі у більшості списків *Хадгуга*, але у незначній групі рукописів — *V R Дгугана* чи *Дгуган*. Де Боор, 698.

других — Слова та Духу, від третіх «человѣкослоужения» (Ам. 450.7-9)¹¹. Докладно зупиняється на тому, як викривив засвоєні ідеї — напр., Ісуса не вважати Словом Божим, святу Діву Марію не шанувати як Богородицю, тільки як сестру прор. Мойсея (Ам. 450.12-14). Відкинув «законні» звичаї іудеїв та «євангельські» християн, зокрема, «ни крѣтити ся ни соуботити», зберігши тільки неядіння «свины^x мясь» (Ам. 450.18). Доходить до того, як «лжесловомъ изъобразивъ», назвався «ключарем» Раю. У третій частині повісті Амартол детально описує «Бохмичи» уявлення про потойбічний світ. Ізраїльтян та християн буде віддано вогню «геени» (Ам. 450.21, 25, 451.8); Христос перед Богом зречеться імені Сина Божого (Ам. 450.23); з ключарем до раю увійдуть 70 000 обраних (450.28-29), яким будуть «оугажати» жінки (451.6) й перед якими тектимуть три річки «медвяна... молочна... вина»; самарітянам дозволено буде увійти як слугам, аби очищувати рай («да не смрадит ся», Ам. 451.9); статус за життя та після смерті не змінюватиметься — бідні залишатимуться бідними, багаті — багатими. Остання теза про незмінність статусу, очевидно, суперечила основним поняттям про посмертне воздаяння і в такий спосіб привернула увагу книжників. Принаймні, її найточніше відображено у ПВЛ (ближче до XVI, хоча це може бути наслідком однакового скорочення різними авторами). Порівняння паралельних текстів «Хроніки», XVI та літопису наведено нижче.

ПВЛ, Іпатіївський літопис... — Стп. 72 ¹²	XVI, за Троїцьким хронографом та палеєю	«Хроніка Амартола», Ам. 451.10-11
на ^с мъ же свѣтъ аще буде ^т кто оубогъ . то и тамо . аще ли баѣтъ естъ здѣ то и тамо .	кождо бо оуже поживеть съдѣ . ли баѣтъ ли въ ницетѣ . тако же и тамо	кождо же оубо zde поживет въ богатствѣ ли в ницетѣ и бе-славы , такимъ же образомъ тамо пребываетъ .

¹¹ Мова йде про відгалуження християн, у спокійному тоні, без указання еретицтва. Варто зазначити, що для першої біографічної частини повісті про Бохмита в Амартола у Кормчій немає відповідників, за винятком вислову на початку: «лѣзии пророкъ имь възниче». Натомість друга частина про віровчення має точні паралелі у слов'янському перекладі Дамаскіна. Пор. у Кормчій: «иже бесѣдовавъ жидовомъ и хрѣстіяномъ отвсюдѣ събравъ от жидовъ оубо единачало . от ариянь же слово и дѣхъ създанъ, от несториянь же члѣвослоужение» [12, С. 701].

¹² Текст подано за Іпатіївським списком, оскільки у Лаврентіївському (а також Радзивілівському) випущено про багатих [1]: «на семь свѣтъ . аще буде кто оубогъ то и томо»; «на се^м свѣте . аще боу^ттъ кто оубогъ на се^м свѣте . то оубогъ и тамъ». У новгородсько-софійських — спочатку про багатих, після чого про убогих. Див., напр., Новгородсько-Карамзінський та Новгородський I літописи. Перший за оцифрованою копією (URL: <http://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyiy-katalog?ab=73744819-798A-4CF9-BEC0-0F308B8A63B0>) (ОР РНБ, F.IV.603, арк.219): «на семь свѣтъ . аще боу де^т бога^т ктѣ zde тѣ и тамо . аще ли zde оубогъ . то и тамо» . Другий: «на семь свѣтъ /АТ мѣстѣ/ аще /+ АТ и/ кто будет богатъ здѣ, тѣ /АТ -/ и тамо /+ АТ богатъ будетъ/; аще ли естъ убогъ здѣ, то /АТ тѣ же/ и тамо /+ АТ естъ убогъ/» (основний текст з Комісійного списку, у скіських ризах — Академічного та Толстовського) [19].

Після цього оповідь ХВІ про «Бохмита» завершується, а в повній «Хроніці Амартола» перетікає у роздуми про омани його послідовників. Цей четвертий розділ не відобразився у ХВІ і, до речі, ніяк не вплинув на автора ПВЛ, тому на ньому не зупиняємося. Як і очікувалося, уся повість суцільно негативно забарвлена — або за допомогою лайливих епітетів, або різноманітних деталей.

У пам'ятках ХВІ відтворено значні за обсягом фрагменти з «Хроніки Амартола», хоча текст не уникнув змін, переважно, скорочень. Відзначимо лише ті з них, що відобразилися одночасно у Троїцькому хронографі та Повній палей¹³, оскільки кожний із творів має одночасно й індивідуальні читання. Текст Еллінського літописця 2-ї редакції тут не враховується, оскільки в ньому зконтаміновано редакцію, близьку до палей, та повну «Хроніку Амартола». У ХВІ випущено окремі слова, див., напр., Ам. 449.13 замість «изъ **единого** колѣна» — тільки «ис колѣна» (грецьк. ἐκ **μιας** φυλῆς), замість «**родом** Измаилева» — «измаилева» (**γενικωτάτης** Ἰσμαήλ). Подібні також: Ам. 449.16, 450.4-6, 450.10, 451.10-11. У лакуни потрапляють і цілі фрази, наприклад, Ам.450.19 «**таким лжесловомъ изъобразивъ** о себѣ истину» (**τοιούτον τι μθευσάμενος**)¹⁴, чого немає у ХВІ. Або Ам. 450.26-27 «**от бѣнарѣнъ зѣло блѣгочствивящюу и всѣхъ ихъ языкъ виновать бѣгочствивно соуще похвална**» (**ὑπὸ θεοῦ κεκλήσθαι μάλα θεοσεβῆ, καὶ τοῦ παντὸς αὐτῶν ἔθνους αἰτίῳ θεοσεβείας**), тоді як у пам'ятках ХВІ залишилося саме тільки слово «бѣгочствивящюу». Як бачимо, вказані слова та фрази мають грецькі відповідники, що означає наявність пропусків у ХВІ, а не ампліфікацій у «Хроніці Амартола». Аналогічні лакуни можна зустріти ще у Ам. 450.29-451.1, 451.5, 451.6, 451.7. З хронографа випали переважно складні для розуміння «темні» пасажі, тобто основною рисою Троїцького хронографа, Повної палей та ін. є саме скорочення та спрощення викладу. Лексичні заміни відсутні, але численними є зміни граматичних форм. Уявлення про спрощення викладу надає порівняння текстів у наведеній вище таблиці, повніше викладено в Додатку.

Подеколи пам'ятки ХВІ пропонують краще читання, ніж збережені списки повної «Хроніки Амартола». Так, у Ам. 449.28 у Троїцькому хронографі та палей наведено як «**страшно** видѣніе», відповідно до грецьк. **φοβερὰν ὄπτασίαν**, тоді як у «Хроніці Амартола» епітет відсутній. Ам. 450.3 — точніше відображено ім'я, у Троїцькому «**воувахаръ**», в рукописах Повної палей «вувахръ» чи «вавоухръ», у «Хроніці Амартола» перестановка складів «**Воуваряхъ**», при грецьк. Βουβάχαρ. Ам. 450.15 — правильно про Діву Марію, котру не можна як

¹³ За старшими списками, Троїцьким №728, та Погодінським №1435. Троїцький хронограф. ОР РГБ. Ф. 304.І. збір. Троїце-Сергієвої лаври №728. Хронограф поч. XV ст.; Погодінська палей. ОР РНБ. Збір. Погодіна №1435. Повна хронографічна палей, перша третина XVI ст.

¹⁴ Тобто, «говорячи міфами», у відповідному місці Кормчої «баснословиво»: «прѣдасть же имъ отнюдь отреченихъ закону не причащати ся . развѣ мясь свиныхъ . вина же отнюдь не причащати ся . тако нѣчто баснословиво» [12, С. 702; 20, С. 106].

сестру Мойсейову «внимати **соущо**», грецьк. ὑπολαμβάνειν εἶναι, натомість у повній Хроніці «внимати **пр'но**».

Слід зауважити, у ХВІ той самий переклад, що й у Хроніці. Це показують точно скопійовані фрагменти (Ам. 449.13, 15, 17, 20 та багато інших). Крім того, у ХВІ відтворені значною мірою перекладацькі глоси та доповнення (далі у тексті, а також у Додатку їх виділено курсивом). Так, наприклад, Ам. 449.18 «внотурніи си^x, *рекше далніи*» й аналогічне у Троїцькому хронографі «внотурніи сихъ *рекше далніи*» (у Палей гаплографія), тоді як у грецьк. глоси немає, тільки: ἐνδοτεροι τούτων. Аналогічно, Ам. 449.25 «(стр^cть) рюмою шибенъ . *вздрючашет бо ся*» та Троїцький і Повна палея з дрібними відхиленнями: «роумы шибение *ввздрючашет бо ся*» (у палей «роумо^m шибеніа...»). Тим часом у грецьк. тільки: (τὸ πάθος) τῆς ἐπιληψίας, а значить, «вз(д)рючашет бо ся» є надлишковим. Аналогічні ще у Ам. 449.28 («к неи»), 450.4 («богатствоу») ¹⁵, 450.7 («много»).

Слід також зауважити, що пізній Еллінський літописець 2-ї редакції сполучає читання, близькі до Повної палей та повного перекладу Хроніки. Очевидно, під час укладення його тексту провадилася звірка та копіювання з кількох пам'яток. Почати з того, що в ньому оповідь має заголовок, подібний до палей (Палея «О Бахметъ», Еллінський «О Бохмитъ еретицъ», С. 402). До Ам. 450.17 у палей та Еллінському помилка «*истинноу*», тоді як треба «стеню» (тіні, грецьк. τῆν σκιάν) ¹⁶. Ам. 451.3 щодо тих 70 000, які увійдуть у рай, мусить прочитуватися як у Хроніці: «(в раи имъ внити и симъ нарицати ся) прощеникы бжїа и Бохмичи»; близько у Троїцькому «*прощеники бжїи бохмичъ*» ¹⁷. Натомість у палей та Еллінському дещо осучаснено управління: «*прощеником бжїимъ . и бохмичемъ*» та «*прощеником Божиимъ и бохмицимъ*» (в останньому з цоканням). Разом з тим, в Еллінському зустрічаються вирази, які відповідають версії повної Хроніки. Порівняємо фрагмент з Ам. 450.4: «*умерши Бохмиту, приателя и наслѣдника остави Бохмита богатству своему*». В Ам. 450.19 близько, хоча з невеличкою похибкою: «*Такым злословиемъ изъобразивъ о собѣ истину*», у Хроніці подано «*лжесловомъ*», тоді як у ХВІ випущено весь вираз. Ам. 451.10 «*или в богатствѣ, или в нищетѣ, и безъ славы; таким же образом и тамо пребываетъ*»; у ХВІ фразу змінено, див. у табл. вище) [17, С. 402—403].

Загалом, напрямом роботи укладача (укладачів) нашого раннього хронографу було саме скорочення, лексичні заміни тут практично відсутні.

¹⁵ В останньому прикладі в текстах ХВІ невеличке скорочення (випало два слова, див. Додаток). Натомість у повній Хроніці незначна ампліфікація, мало йтися про смерть дружини «Бохмита» і передачу спадкування чоловіку, а через повторення імені вийшло недоречне: «*жена* оубо оумрши Бохмитоу приателя и наслѣдника остави Бохмита богатствоу своему*». При цьому грецьк. немає відповідника для «богатствоу» і, якби перекладати дослівно, ім'я б узагалі не згадувалося, лише займенник «сего» (τούτων).

¹⁶ Тут, треба відзначити, емендація за Амарголом у виданні проти читання усіх списків, і хоча це обумовлено у примітках, заплаує дослідників.

¹⁷ Втрачено сподучник і наявні дрібні помилки.

Що стосується збереження початкових читань, які мають відповідники у грецькому оригіналі Георгія Ченця за наявності хиб чи замін у повному тексті Хроніки, відомо, що конкретні версії тексту Амартола розійшлися доволі рано. Не дивно, що у хронографічних не відображено певні помилки повних рукописів.

У будь-якому разі, трансформації цього примітного сюжету, який вплинув на ранній літопис, важливі для досліджень давньоруської книжності. У Додатку здійснено порівняння кількох хронографічних текстів:

- у 1-й колонці — фрагмент про «Бохмита» з Троїцького хронографа за оцифрованою копією рукопису Троїцький № 729¹⁸ [21; 22, С. 336—337];

- у 2-й колонці — з Повної хронографічної палеї, основний список — Погодінський № 1435, різночитання з рукописів Синодальний № 220 та Рум'янцевський № 453¹⁹;

- у 3-й — з повного тексту Хроніки Георгія Амартола за виданням Васілія М. Істріна. Нарешті;

- у 4-й колонці для звіряння початкових і вторинних читань подано грецький оригінал тексту Георгія Ченця за класичним виданням Де Боора.

Збережені у повному тексті Хроніки та грецькому оригіналі, але випущені у пам'ятках ХВІ слова та вирази виділено напівгубим, відхилення від грецької, глоси та доповнення перекладача — курсивом.

Моя щира вдячність за обговорення положень цієї статті Сергію Л. Ніколаєву й Анні А. Пічхарзе.

¹⁸ Раніше йшов під № 728. Оцифровану копію див. Головне зібрання Троїце-Сергіївої Лаври. URL: <https://lib-fond.ru/lib-rgb/304-i/f-304i-728/>. Часткове видання див. у: Творогов О.В. Материали к истории русских хронографов. 3. Троицкий Хронограф. *ТОДРА*. 42. Ленинград, 1989. С. 336—337.

¹⁹ Два останні оцифровані, див.: Синодальный № 210 — ОР ГИМ, збір. Синодальне № 210. Повна хронографічна палея, 1477 р. див. у: URL: <https://catalog.shm.ru/entity/>

Троїцький хронограф арк. 386b-387c	Повна палея, Погодінський, арк. 433зв.—434зв.	Давньослов'янська Хроніка Амартола	Греська хроніка Георгія Ченція
нъ и срациньскыи лъжии прркъ и начялникъ бо митъ . ис колъна изъмло / арк. 386с. лева снѧ авраамля роди ся	О БАХМЕТЪ : Нъ срациньскыи лъжии прркъ бохмитъ . ис колъна измаилева .	Ам. 449.13 .а. На и Срацинскіи начялникъ и лъжи прркъ Бохмитъ, 449.13 изъ саино го колъна родо мъ Измаилева снѧ Авраамля сыи роди ся.	De Boor, 697.12-13 και ὁ τῶν Σαρακινηῶν ἐρχηγός και ψευδοπροφήτης Μουχορμεδ 697.13-15 ἐκ μίας φυλῆς γενικωτάτης Ἰσμαήλ υἱοῦ Ἀβραάμ καταγεγόμενος ἀνεψύη. 697.15-698.1 Νίζαρος γάρ ὁ τοῦ Ἰσμαήλ ἀπόγονος πατήρ αὐτῶν ἢ ἀναγορεύεται πάντων.
изизаръ бо измаилево ищадъе . оцѧ имъ всѧмъ наречень быс . се оубо роди .в. снѧ . моудара . и равья .	низар бо измаилева ищадя оцѧ имъ быс . сь ¹¹ оубо ² ро ¹¹ снѧ .в. моударя . и равия .	449.14 Низар ⁷ бо, Измаилева ищадяна, отцѧ имъ всѧ ⁸ наре ⁸ нь быс ⁷ . 449.15 сьи оубо роди снѧ два , Моударя и Равия .	698.1-2 οὗτος οὖν γεννᾷ υἱοῦς δύο Μούδαρον και Ῥαβίαν,
моударъ же роди коусаря и каитона афемимина . и асадона и нѧкия безъ именъ . си мадѧнѧискою поустыню насѧдѧвише . скоты питахоу въ коуща ^х живоуще	моударъ же роди . коусаря . и каитона и ^х . сымъ ^ж насѧдѧвишимъ мадѧнеискою поустыню . в коуща ^х живяхоу .	449.16 Моудар ⁷ же роди Коусаря и Каитона и Фемимина и Асадона и инѧ ^х нѧкторы ^х безъ именъ . 449.17 си Мадѧнѧискою поустыню насѧдѧвише , скоты питахоут ся , в коуща ^х живоуще .	698.2-4 ὁ δὲ Μούδαρος τίκει Κοῦσαρον και Κάϊτον και Φεμίμην και Ασαδον και ἄλλους τινὰς ἀνωνύμους, 698.4-5 οἱ τὴν Μадανίτιν ἐρημον κληρωσάμενοι ἐκτηροτρόφουν ἐν σκηναῖς κατοικοῦντες.
соутъ же и въноутрънни сихъ <i>рекше дални</i> . не от сихъ колъна но от нектонова колъна . глаголемии омиритяне рекше аманитяне	— — —	449.18 соут ⁷ же вноутрънни снѧ ^х , <i>рекше дални</i> , не от колъна снѧ ^х , 449.19 но от Нектонова колъна , глаголемии омиритяне , рекше Аманитяне .	698.5-6 εἰσι δὲ και ἐνδοτεροι τοῦτων οὐκ ἐκ τῆς φυλῆς αὐτῶν, 698.6-7 ἀλλὰ τοῦ Ἰεκτάν, οἱ λεγόμενοι Ὀμριτῖται, τουτ' ἔστιν Ἀμμανίται.

оубоґоу же соушоу прежена- реченому бохмиту .	пре*наре*ному бохмиту . ключи ся наяти ^с емоу к женѣ богатѣ . и сродниѣ емоу нарицаемѣи дигана .	449.20 оубоґоу же соушоу пре- жденаре*ному Бохмиту , 449.21 ключи ся наяти ся емоу к женѣ богатѣи и сродници емоу , нарицаемѣи Дигана ³ ,	698.7-8 ἀπόρου δὲ οὐτος τοῦ προμηνηυθεντος Μουχούμωδ 698.8-10 συνέβη μισθωτέυσαι αὐτὸν γυναικὶ πλουσίᾳ καὶ συγγενίδι αὐτοῦ καλυμένη Χαδύργᾳ. ⁴
на вельблюдѣх коуплю дѣеть . съ единоплеменники своими . въ егоупеть и въ па- лестиино .	да на врьблудѣ ^х коуплю дѣеть . съ единоплемен ^н ники своими . въ египеть . и в палестинѣ .	449.22 да на вълблудѣ ^х коуплю дѣати съ единоплеменники сво- ими въ Егυπτѣ и в Палестинѣ .	698.10-11 πρὸς τὸ καμηλεύειν καὶ πρωματεύεσθαι μετὰ τῶν ὁμοφύλων αὐτοῦ ἐν Αἰγύπτῳ καὶ Παλαιστίνῃ.
таче помалоу . асрзною пере- лести женоу соущи вѣдовѣ ей . и поиметь ю собѣ женѣ .	таче по малоу дръзноюувъ . пре*стивъ ⁵ женоу вдовѣ соу- щи ей . и поиме ⁷ ю собѣ женѣ .	449.23 таче по малоу дръзноюувъ , прелести женоу , вдовѣ соущи ей , поиметь ю собѣ женѣ .	698.11-13 εἶτα κατὰ μικρὸν παρρησιασάμενος καὶ ὑπελθὼν τῇ γυναικὶ χήρᾳ οὕσῃ λαμβάνει αὐτὴν εἰς γυναῖκα.
пробывающю же емоу въ па- лестини . и пожи съ июдѣи и крътяны .	пробывающю* емоу в па- лестини . и пожи съ июдѣи и кр ^с тианы .	449.24 пробывающю* емоу в Палестинѣ и пожи ⁷ съ иудеи и кр ^с тианы ,	698.13-15 καὶ διῆ ἐπιχωράζων ἐν Παλαιστίνῃ καὶ συναναστροφόμενος Ἰουδαίοις τε καὶ Χριστιανοῖς
ловляше от исписания нѣкихъ словесъ	ловляше от исписания нѣкы ^х словес ^е .	449.25 ловляше от исписания нѣкои ^х словесъ .	698.15 ἐθρᾶτο λόγους καὶ γραφικὰς τινας ῥήσεις.
// имяшеть же и страсть . // арк.386d роумы шибение въздручачиеть бо ся ,	имяше* и стрѣть роумо ^м ши- бения ⁶ . въздручачиеть бо ся .	449.25 имяшеть стрѣть рюмоу шибень . въздручачиет бо ся .	698.15-16 εἶχε δὲ τὸ πάθος τῆς ἐπιληψίας.
ибо жена его печальна бя- ша зѣло сего ради .	ибо жена его печальна бяше // арк.434 зѣло сего ра ^а 17 .	449.26 жена же его печальна бяше зѣло сего ради ,	698.16-17 ἡ οὖν γυνὴ αὐτοῦ διὰ τοῦτο ἐλυπτετο σφόδρα
яко велика рода соущи богата . и такому мужю сѣчавшю ся .	яко велика рода соущи ⁸ богата . и такому мужю сочтавши ^с .	449.27 яко велика бѣ родоу и бо- гата и к таковому мужю сче- тавши ся	698.17-18 ὡς περιφανῆς καὶ πλουσία καὶ τοιοῦτᾳ ἀνδρὶ συναφείσα
не точию оубоґа но роумоу шибена .	не точию оубоґа . но и роу- мо ^м шибена .	449.28 не точию оубоґа , но и рюмо ^м шибена .	698.18 οὐ μόνον ἀπόρω . ἀλλὰ καὶ ἐπιληπτικῶ.

Троїцький хронограф арк. 386b-387c	Повна палая, Погодіньскій, арк. 433зв.—434зв.	Давньослов'янська Хроніка Амартола	Греська хроніка Георгія Ченція
замысливъ же рѣ к неи яко страшно видѣние агльско вижю именовемъ гаврила . и не терья его видѣния . изнемагаю и възроучаю ся вѣроу же ятъ <i>емоу</i> жена лъжесвѣдѣтельствовавшю емоу мнихоу лжеименоуся .	замысливъ же си ⁹ реч к неи , яко страшно видѣние англьско вижю . именовемъ гаврила , и не трьяя его видѣнія , из- немагаю . и възроучаю ся . вѣроу же ятъ <i>емоу</i> жена лъжесвѣдѣтельствовавшю арью нѣкоемоу мнихоу лже- именоуа ся .	449.28 замысливъ* сице , рѣ к <i>неи</i> , яко видѣние агл'косе вижюу имене ⁸ Гаврила 449.29 и не трьяя его видѣнія , изнемагаю и възроучаю ся . 449.30 вѣроу ятъ <i>емоу</i> жена , лъжесвѣдѣтельствовавшю <i>емоу</i> Арью нѣкоемоу мнихоу лжеименоуся	698.19-20 ἢν τροπωσάμενος ἔφασκεν ὅτι φοβεράν ὀπτασίαν ἀγγέλου θεωρῶ Γαβριὴλ ὀνομάζει, 698.20-699.1 καὶ μὴ ὑποφέρων αὐτοῦ τήν θεωρίαν ἀλυγῶν καὶ πύπτω. 699.1-2 ἐπιστεύθη δέ συμφεδομαρτυροῦντος αὐτῷ 'Αρειανοῦ τινος μοναχοῦ ψευδωνύμου
лихааго ради притяжания и бже бышью прельсти его . и тако жена прельщена имъ инѣмъ <i>бесѣдовавши</i> женамъ . единоплеменьникъ своихъ проповѣда <i>яко</i> прѣрцоу емоу соущоу . прельсти же си лъжюция . доиде до мужа князя колѣна того именовемъ воувакаръ , жена* оумерши . <i>бохмитоу</i> остави <i>багатство</i> .	лихаго ра ¹¹ притяжания . съ ¹¹ же бошью прельсти его . и тако* жена прельщена бывши . и къ инѣмъ женамъ <i>бесѣдовавши</i> , единоплѣнни ⁸ свои ⁸ . проповѣда <i>имѣ</i> <i>яко</i> прѣрцоу емоу соущоу . прельсти* си лжюция ¹⁰ . до- иде мужа князя колѣна того имене ⁸ вувакаръ ¹¹ . жена* ¹² оумръши <i>бохмитоу</i> , остави <i>бога</i> ¹³ <i>ство</i>	449.31 лихого ради притяжания , се же // бошию прельсти его . 450.1 и тако жена прельщена бы ⁸ и къ инѣмъ женамъ <i>бесѣдовавши</i> единоплеменьникъ свои ⁸ , 450.2 проповѣда <i>имѣ</i> , <i>яко</i> прѣр- цоу <i>емоу</i> соущоу . 450.3 прельсти же си лжюция до- иде мужа князя колѣна того име- немъ Воувакаръ . 450.4 жена* оубо оумръши <i>Бохми-</i> <i>тоу</i> приателя и наслѣдника оста- ви <i>Бохмита богатствоу</i> <i>своемоу</i> . 450.5 отгтолѣ оубо бы ⁸ славнѣ ¹³ зѣло и бога ¹ ,	699.2-3 δι' αἰσχροκέρδειαν τοῦ καὶ τέλειως ἀπατήσαντος αὐτόν. 699.3-5 καὶ οὕτως ἡ γυνὴ πλανηθεῖσα καὶ ἄλλοις γυναιξὶ συντυχούσα ὁμοφύλοις αὐτῆς 699.5 ἐκέρυξε προφήτην αὐτὸν εἶναι. 699.5-7 προῆλθε δὲ τὸ ψεῦδος τῆς ἀπάτης καὶ εἰς ἄνδρα φύλαρχον οὐνομα Βουβάχαρ. 699.7-8 ἡ οὖν γυνὴ θανούσα τοῦτον διάδοχον καὶ κληρονόμον κατέλιπεν. 699.8-9 ἐκ τούτου οὖν ἐγένετο περιφανῆς ἔργον ὡς περιοῦστος .
оттолѣ бы ⁸ славень .	оттолѣ бы ⁸ славень .		

<p>и одержима баше злая прелесть . еретичества его странамъ ефривовскимъ . съ боненавистн^к[387a]никъ</p>	<p>и одержима баше злая прелесть ерети^кства его . странамъ ефривовскимъ¹⁴ . съ¹¹ боненавистн^к¹⁵ .</p>	<p>450.5 и одержима баше злая прелесть еретичества его странамъ Ефриворьскимъ .</p>	<p>699.9-10 και κατέσχεν ἡ ποιητὴρὰ πλάνην καὶ ἀφρέσις αὐτοῦ τὰ μέρη τῆς Ἐθρίβου.</p>
<p>бсѣдова съ еврѣани и съ крѣтяны рекше съ арианы . и несторіаны и от всѣхъ тѣхъ <i>многo</i> приять</p>	<p>бсѣдова съ еврѣяны . и съ крѣтяны . рекше съ арианы . и несторіаны . и от всѣхъ тѣхъ <i>многo</i> приять .</p>	<p>450.6 сс богоненавистный и <i>бѣловныи</i> оубища</p>	<p>699.11 Οὗτος ὁ θεομισῆς καὶ παλαμναῖος</p>
<p>от иудѣанъ . единоначальствое от арианъ же слова и дѣхѣ створена .</p>	<p>от иудѣанъ единоначальствіе . от арианъ же слова и дѣхѣ створена .</p>	<p>450.7 бсѣдова съ Евреи и съ хрѣтяны , рекше къ ариано^н и к несторіано^н , и от всѣхъ тѣхъ <i>многo</i> приять ,</p>	<p>699.11-700.1-2 περιτρωγὼν Ἑβραῖοις ἢ καὶ Χριστιανοῖς δῆθεν Ἀρειανοῖς καὶ Νεστοριανοῖς καὶ πανταχοῦθεν ἑραμισάμενος,</p>
<p>от несторіанъ . члѣкосоуженія .</p>	<p>от несторіанъ члѣкосоуженіе .</p>	<p>450.8 и от несторіанъ члѣкосоужения ,</p>	<p>700.2-3 ἐξ Ἰουδαίων μὲν μοναρχίαν, ἐξ Ἀρειανῶν δὲ λόγον καὶ πνεῦμα κτιστά,</p>
<p>от себе вѣроу створи , и разврати весь языкъ ть .</p>	<p>о себѣ вѣроу створи и разврати весь языкъ ть¹¹ .</p>	<p>450.9 и от несторіанъ члѣкосоужения ,</p>	<p>700.3-4 ἀπὸ δὲ Νεστοριανῶν ἀνθρωπολατρείαν,</p>
<p>и научи я брѣзати ся моужемъ и жена^н .</p>	<p>и научи а обрѣзовати ся . моужемъ[*] и жєнамъ .</p>	<p>450.10 о себѣ вѣроу створи , щеваннемъ бгоразоумиа развративъ языкъ ть ,</p>	<p>700.4-5 ἐαυτῷ φηρησκεῖαν περιποιεῖται, καὶ προφάσει θεογνωσίας εἰσποησάμενος τὸ ἔθνος</p>
<p>и единомоу покланяти ся боу .</p>	<p>и науочи а обрѣзовати ся . моужемъ[*] и жєнамъ . единомоу покланяти^к боу .</p>	<p>450.11 науочи обрѣзывать ся моуже^н и жєнамъ ,</p>	<p>700.5-6 ἐδίδαξεν αὐτοὺς περιτέμνεσθαι καὶ ἀνδρας καὶ γυναῖκας,</p>
<p>а хѣ не чѣтити яко слово бжѣе .</p>	<p>хѣ же чѣтити яко слово бжѣе .</p>	<p>450.12 Хѣ же чьсти яко слово бжѣе ,</p>	<p>700.6-7 καὶ ἕνα μόνον προσκυνεῖν θεόν.</p>
<p>не снѣ же но от дѣхѣ стѣ рожена .</p>	<p>не снѣ же . но от дѣхѣ стѣ рожена .</p>	<p>450.12 не снѣ же , но от дѣхѣ стѣ рождена ,</p>	<p>700.7-8 τὸν δὲ Χριστὸν τιμᾶν ὡς λόγον τοῦ θεοῦ μὲν, οὐχ υἱὸν δέ,</p>
<p>слова же и дѣхѣ <i>изглѣма</i> . и на въздоусъ <i>изливаема</i> разоумѣти .</p>	<p>слова[*] и дѣхѣ <i>стѣ</i> изглѣма . и на въздоусъ <i>изливаема</i> разоумѣти .</p>	<p>450.13 слова[*] и дѣхѣ <i>стѣ</i>¹⁶ изглѣма и на въздоусъ <i>изливаема</i> разоумѣти ,</p>	<p>700.8 ἀλλ' ὡς ἐκ πνεύματος ἀγίου γεγενημένον,</p>
<p>ни единооупостасна ни родителю . ни единооупостасна</p>	<p>ни единооупостасна , ни ро¹¹ телю ни единооупостасна .</p>	<p>450.14 не единооупостасна ни родителю ни единооупостасно ,</p>	<p>700.9-10 λόγον δὲ καὶ πνεῦμα προφορικὸν καὶ εἰς ἀέρα χειρμενον ὑπονοεῖν,</p>
<p>и единооупостасна ни родителю . ни единооупостасна</p>	<p>и единооупостасна , ни ро¹¹ телю ни единооупостасна .</p>	<p>450.14 не единооупостасна ни родителю ни единооупостасно ,</p>	<p>700.10 οὐκ ἐνυπόστατα οὐδὲ τῷ γεννήτορι ὁμοούσια,</p>

Троїцький хронограф арк. 386b-387c	Повна палєя, Погодінський, арк. 433зв.—434зв.	Давньослов'янська Хроніка Амартола	Грецька хроніка Георгія Ченція
с'тоу же двѣдо мрѣю не глати бѣдо .	с'тоую же двѣдо мрѣю . не глати бѣдо .	450.14 с'тоую же двѣдоу Мрїю не глати бѣдо ,	700.10-11 τὴν δὲ ἀγίαν παρθένον Μαρίαν μὴ λέγειν θεοτόκον,
но ароноу и мосѣову сѣ се- строу внимати соуццо .	но ароноу . и моисеову се- строу внимати соуццо .	450.15 но Арону и Моисеову сестроу внимати пр'но ,	700.11-12 ἀλλὰ τὴν Ἀαρὼν καὶ Μωσῆως ἀδελφὴν ὑπολαμβάνειν εἶναι ,
ни кр'тити сѣ , ни соуботити и ^х наоучи	ни кр'тити ^с . ни соуботг ^х их ^х наоучити .	450.15 ни кр'тити сѣ ни соубо- тити и ^х наоучи . <i>рекше не прѣздн-</i> <i>ствовати</i> ,	700.12-13 μῆτε δὲ βιασιζέσθαι μῆτε σαββατίζειν αὐτοῦς ἐδιδάξαν,
ни законный ^м же еуагѣльскымъ обычаємъ послѣдствоватьи .	ни законнымъ ^ж и еу ^л ьскы ^м обычае ^м послѣдovati .	450.16 не законнымъ ^ж ли еуагѣльскимъ обычаємъ послѣдovati ,	700.13-14 μῆτε τοῖς νομικοῖς ἢ εὐαγγελικοῖς ἔθεισιν ἐπακολουθεῖν,
но отвращати сѣ от х'а и стену распеншо сѣ х'оу исповѣдати	но отвращати ^с от кр'га . ис- <i>тинноу</i> распеншоу сѣ хоу ^х исповѣдати .	450.17 но отвращати сѣ от кр'га и стеноу распеншоу сѣ Хоу ^х исповѣдати .	700.14-16 ἀλλὰ βδελύττεσθαι τὸν σπαυρὸν καὶ τὴν σκιάν ἐσταυρωσθαι τοῦ Χριστοῦ ὀμολογεῖν .
наоучи же я бышоу . закона отвергшимъ сѣ не приима- ти свиный ^х мясѣ .	наоучи же я бошьоу . закона отвергшим сѣ . не приимахоу свины ^х мясѣ .	450.18 наоучи же я бошио за- кона отвергшим сѣ не приимати свины ^х мясѣ ,	700.16-17 παρηγησάτο δὲ αὐτοῖς καθόλου τῶν τῶ νόμῳ ἀπτηγορευμένων μετασχεῖν πλὴν ψείων κρεῶν ,
вина же всема не приимати ,	вина ^ж всема не приимахоу .	450.19 вина ^ж всема ти не приимати .	700.17-18 οἶνον δὲ παντάπασιν μὴ χρῆσθαι .
—	—	450.19 такы ^м ажсловомъ изьобразивъ о себѣ истинноу ,	700.18 τοιοῦτόν τι μωθευσάμενος
и себе ре ^х клоу [387b]чароу быти райскомоу .	и себе ре ^х ключарю быти ра- йскомоу .	450.20 и себе ключарю ре ^х быти <i>емоу</i> райскомоу ,	700.18-19 ἐαυτὸν κλειδοῦχόν φησι γενενησθαι τοῦ παραδείσου ,
сего ради анѣ соуаныи по стоянии мосѣовѣ излѣяномъ . яко престопунники законоу моу (!) и огню предади я .	сего ради анѣ соуаныи по престоаніи моисѣовѣ илѣтомъ . яко престопунники законоу моуцѣ и огню предади а .	450.21 сего ради вѣ анѣ соуаныи по предостаніи Моисеовѣ сеи илѣтяномъ яко престопунники законоу моуцѣ и огню предади ,	700.19-22 δίσπερ κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς κρίσεως μετὰ τὸ παραστήναι τὸν Μωϋσῆα σὺν τοῖς Ἰσραηλῖταις καὶ ὡς παραβιάτας τοῦ νόμου τῆ κολάσει τοῦ πυρός παραδοθῆναι .

абіе же ісу ^с престояти и отврещис . пре ^а бмѣ яко не глѣхъ себе снѣ бжїа .	абіе же ісоу, пре ^а стояти отврещи ^с пре ^а бмѣ . яко не глѣхъ себе снѣ бжїа .	450.22 абіе же і'соу предстоати и отврещи ся пре ^а бгѣмъ , яко :	700.22-23 αβῆς τε τὸν Ἰησοῦν παραστῆναι καὶ ἀρνήσασθαι ἔμπροσθεν τοῦ θεοῦ ὅτι
крѣтяномъ же яко тако дерзноювши ^м . пристроити ся х'оу имени и бѣ	крѣтяномъ ^ж яко тако дерзноювши ^м . // арк.434в. пристроити ^с хвоу имени . и бѣ ¹⁷	450.23 не глѣхъ себе соуща снѣ бжїа .	700.23-701.1 οὐκ ἐλάλησα ἑαυτὸν εἶναι υἱὸν θεοῦ
снѣ бжїа . и слова выплощена , и распята бгословившемъ . огню геонскоуому предани боудоу ^т .	снѣ бжїа . и слова выплощена . и распята бгословивши ^м 18 . и огню геоньскоуому предани боудоу ^т .	450.24 и снѣ бжїа слова выплощена и распята	701.3-4 καὶ υἱὸν θεοῦ καὶ λόγον σεσαρκωμένον καὶ σταυρωθέντα
таче себе наре ^н боѣхствивящю .	таче себе наре ^н боѣхствивящю .	450.25 бгословившимъ и е'стасловившимъ , огню геонскому предани боудоу ^т .	701.4 δογματίσθαι τῆ τοῦ πυρός γεέννη παραδοθῆναι,
и сего ради ключарю райскоуому быти .	и сего ра ¹¹ ключарю райскоуому быти .	450.26 таче о себѣ наре ^н , ог бѣ	701.5 εἶτα ἑαυτὸν φησὶν ὑπὸ θεοῦ κεκλήσθαι μάλα θεοσεβῆ
таче по отврзению райскоуому имѣ бывшю .	таче по отврзению райскоуому бывшю .	450.27 и всѣ ^х и ^х языкъ виновать бгочествивно соуще похвална ,	701.5-7 καὶ τοῦ παντὸς αὐτῶν ἔθνους αἰτίῳ θεοσεβείας ὑπάρξαντι ἐπαινεῖσθαι
внити с нимъ .о. тысящъ .	внити с нимъ .о. 19	450.27 и сего ради ключарю райскоуому быти .	701.7-8 καὶ τοῦτου χάριν τοῦ παραδείσου κλειδοῦχον χρηματίσαι .
прочимъ же	прочимъ ^ж	450.28 таче по отврзению раю имѣ бывшю	701.8 καὶ γε μετὰ τὸ ὑπ' αὐτοῦ τὸν παράδεισον ἀνεωχθῆναι
		450.28 внити с нимъ бошию весма .о. тысящъ ,	701.9 συνεισελεθῆν αὐτῷ πάντως καὶ ἀναντηρήτως οὐ ^т χιλιάδας
		450.29 ре ^н , могуши ^м оустремити ся на // то ,	701.10 φησὶ τοὺς δυναμένους ἀφορμῆσαι πρὸς τοῦτο ,
		451.1 прочи ^м же соуженомъ быти вѣща , праведнымъ же поистинѣ и беспрестани ²⁰ пищю прияти ,	701.10-12 τοὺς δὲ λοιποὺς κριθήσεσθαι φάσκει , καὶ τοὺς μὲν δικαίους ἀναμφιβόλως τῆς τρυφῆς ἀπολαύσαι ,

Закінчення додатка

Грецька хроніка Георгія Ченція	Давньослов'янська Хроніка Амартола	Повна палая, Погодінський, арк. 433зв.—434зв.	Троїцький хронограф арк. 386б-387с
701.12-13 τὸς δὲ εὐρισκομένουσ ἀμαρτωλοὺσ πιττάκια ἐν τοῖσ τραγῆλοῖσ περιέχοντασ δεδεμένα	451.2 обрѣтши ^м же грѣшникомъ, харатьица написаны на выи имоуца навязаны,	обрѣтшимъ ся грѣшникомъ . хартица написаны на выи имоуце навязаны .	обрѣтшиимъ ся грѣшникомъ . харъгица написаны на шия навязаны имоуци
701.13-15 εἰσ τὸν παράδεισον καὶ αὐτοὺσ εἰσελθεῖν, καὶ τούτους ἐπονομάξασθαι ἀπελευθέρουσ τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ Μουχοῦμεδ.	451.3 в рай имъ внити и симъ нарицати ся прощеники бѣиа и Бохмичи .	и в рай имъ ити . и симъ нарицати ^с прощенико ^м бѣимъ . и бохмичемъ .	в рай имъ внити . и симъ нарицати ся прощеники бѣиа бохмичь .
701.15-16 εἶναι δὲ τρεῖσ ποταμοὺσ ἐν τῷ παραδείσῳ φησὶν,	451.4 соу ^т же три рѣкы в рай, ре ^н ,	соутъ* и г̄ . рѣкы в рай . ре ^н	соу ^т же и г̄ . рѣкы в рай
701.16-17 ἕνα μέλιτοσ καὶ ἄλλογ γάλακτοσ καὶ ἕτερον οἶνον	451.4 едина медавена, едина молочна, етера винна .	едина винна .	.а̄ . медавена .б̄ . молочна .о̄.а̄ . винна .
701.17-18 πρὸσ τὸ ἐπ' ἐξουσιασ ἔχεν ἕκαστον ὄθεν βούλεται μετέχειν καὶ ἐμπιλάσθαι.	451.5 якоже власть имоутъ, кождо ихъ да прииметь и насыщает ся .	— ²¹	—
701.18-19 τὰσ δὲ γυναῖκασ αὐτοῖσ συνείναι	451.6 женамъ же с ними быти	жена ^м же с ними быти .	женамъ же с ними быти .
701.19 καὶ φιλοκαλεῖν αὐτῶν τὰσ κόμασ	451.6 и тробити власы имъ	—	—
701.19-20 καὶ παντοῖωσ θεραπεύειν αὐτῶν τὰ φιλήθονα σώματα φησιν	451.6 и всяко оужагати емоу сластолюбезная тѣлеса ихъ,	всяко оужагати ^а 22 имъ . сластолюбезная телеса ихъ .	всяко оужати емъ сластолюбезная телеса ихъ .
701.21 ὁ σαρκόφρων καὶ ἐμπαθὴσ καὶ δοῦλοσ τῆσ ἀμαρτιασ.	451.7 пло ^т похотноу и в страст ^е сы ^н рабъ грѣхоу .	—	—
701.21-23 τὸς δὲ Ἰουδαίουσ καὶ Χριστιανούσ ζῦλα τοῦ πυρὸс γενομένουσ ὑπολειφθῆναι,	451.8 иудео ^м же и хрѣтианомъ древа огню бывшимъ остати же,	иудео ^м и крѣтианомъ . древа огню бывши ^м . остати ^м	иудѣвомъ , и крѣстьяномъ . жертва огню бывшимъ . остави [387с] же
701.23-702.1 τὸς Σαμαρεῖτασ ἔφη πρὸс τὸ τὰ ἐκφόρια καὶ τὴν κόπρον αὐτῶν τοῦ παραδείσου ἀποβάλλειν,	451.9 Самаритяно ^м рече да от прохода гноа и ^с от раа износятъ,	самаритяно ^м ре ^н . дасть прохода ^с 23 . от гноя и ^с износит	самаритямъ ре ^н да от прохода гноя ихъ . от рая износятъ .

яко да ма не съмрадить ся раи . кожда бо оуже поживеть съдѣ . ли бѣтъ ли въ нищетѣ . тако же и тамо	Пог.434об. яко да ²⁴ смради ^т раи . кожчо бо оуже здѣ поживе ^т . или бога ^т или в нищетѣ , тако* и тамо ,	451.9 яко да не сраммит ся ²⁵ раи . 451.10 кожда же оубо zde поживет въ богатствѣ ли в нищетѣ и бе-славы , 451.11 такым ⁷ же образомъ тамо пробываесть .	702.1-2 ὅπως ἂν μὴ ἐποξέσειεν ὁ παράδεισος, 702.2-3 ἕκαστον δὲ ὡς ἂν ἐν ταῦθα βιώσειεν εἶτε ἐν πλούτῳ εἶτε ἐν πενίᾳ καὶ ἀδόξῃ 702.3-4 τὸν αὐτὸν ἐκέισε τρόπον διόγειν ,
---	--	---	--

¹ Син. 536с ОБАХМЕТѢ. Съсрачиньскыи; Рум.432d ОБАХМЕ^т. Но срачнскыи. ² Син. 536с съ оубо изарь. ОВJЕСТ/164750?album=622494765&index=52. Румянцевскый № 453: ОР РГБ, ф. 256, збр. Румянцева № 453, XVI ст. (URL: <https://lib-fond.ru/lib-rgb/256/f-256-453>). ³ Частина спискѣ: Диѡана; дигань. ⁴ Частина спискѣ: Диѡана; Диѡану ⁵ Син. 536d прелсти. ⁶ Пот. в: роумо^м *затерта* р; Син. 536d роумомъ шибения. ⁷ Син. 536d бяше о семь сѣло. ⁸ Син. 536d; Рум.432d + и. ⁹ Син. 536d замысливши же сице. ¹⁰ Син. 537а прелсти же сии соушца доиде. ¹¹ Син. 537а вавоухр. ¹² Син. 537а жена же бохмича. ¹³ Бѣлишть спискѣ: славень. ¹⁴ Син. 537а ефривьскымъ; Рум.433а ефривьоскы^м. ¹⁵ Син. 537а съ гоненавистникъ. ¹⁶ Частина спискѣ: немае. ¹⁷ Син. 537с х^тви имени ибо. ¹⁸ Син. 537с бѣ славословившимъ. ¹⁹ Син. 537с нимъ .лти . тысящемъ. ²⁰ Частина спискѣ: бес прѣя. ²¹ [17, С. 403] якоже власть имуть койжда их, **от неяже хоцеть**, да приимет и насыщается. ²² Син. 537с-д оужч^я//537d.ть. ²³ Син. 537d да ся прохоч^а; Рум.433с да прохоч^а. ²⁴ Син. 537d да не (смрадить). ²⁵ Бѣлишть спискѣ: смрадит ся.

REFERENCES/ СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Lavrentievskaja letopis'. In: Polnoe sobranie russkikh letopisej, 1. Moscow, 1997 [in Russian; in Old Church Slavonic].
[Лаврентьевская летопись. В: Полное собрание русских летописей (ПСРА). Т. 1. Москва, 1997].
2. Ostrowski, D., Birnbaum, D., Lunt, H. (Eds). *The Povest' vremennykh let: An Interlinear Collation and Paradosis*. Cambridge (Mass.), 2003.
3. Shakhmatov, A. *Povest' vremennykh let i ee istochniki*. *Trudy otdela drevnerusskoj literatury*, 1940, IV: 9-150 [in Russian].
[Шахматов А.А. Повесть временных лет и ее источники. *Труды отдела древнерусской литературы (ТОДРА)*. 1940. Т. IV. С. 9—150].
4. Georgii Monachi Chronicon. Carolus de Boor (Ed.). Vol. 1—2. Lipsiae, 1904. 697 s.
5. Uspenskij sbornik. Uspenskij sbornik XII—XIII vv. Moscow, 1971 [in Russian; in Old Church Slavonic].
[Успенский Сборник XII—XIII вв. Изд. подг. О.А. Князевская, В.Г. Демьянов, М.В. Ляпон. Москва, 1971. 751 с.].
6. Pentkovskaja, T., Shchegoleva, L., Ivanov, S. *Zhitije Vasilija Novogo v drevnejšem slavi-anskom perevode*. Vol. 1. Moscow, 2018 [in Russian].
[Пентковская Т.В., Щеголева Л.И., Иванов С.А. Житие Василия Нового в древнейшем славянском переводе. Т. 1. Москва, 2018].
7. Vilinskij, S. *Zhitie sv. Vasilija Novogo v russkoj literature*. Ch. II: *Texty Zhitija*. Odessa, 1911 [in Russian].
[Вилинский С.Г. Житие св. Василия Нового в русской литературе. Ч. II: *Тексты Жития*. Одесса, 1911].
8. Shakhmatov, A. *Tolkovaja paleja i russkaja letopis*. In: *Istorija russkogo letopisanija*. St. Petersburg, 2003, 1 (2): 232-295 [in Russian].
[Шахматов А.А. Толковая паляя и русская летопись. В кн.: *История русского летописания*. Т. 1. Кн. 2. Санкт-Петербург, 2003. С. 232—295].
9. Andrejcheva, M. *Musulmane, katoliki i iudei v letopisnom rasskaze o vybore very kniazem Vladimirom: obrazy i smysly*. In: *Odissej. Chelovek v istorii*. Moscow, 2014, pp. 402-440 [in Russian].
[Андрейчева М.Ю. Мусульмане, католики и иудеи в летописном рассказе о выборе веры князем Владимиром: образы и смыслы. В кн.: *Одиссей. Человек в истории*. Москва, 2014. С. 402—440].
10. Andrejcheva, M. *Obrazy inovertsev v Povesti vremennykh let*. Sankt-Peterburg, 2019 [in Russian].
[Андрейчева М.Ю. *Образы иноверцев в Повести временных лет*. Санкт-Петербург, 2019. 184 с.].
11. Ioann Damaskin. *Istochnik znanija*. Moscow, 2002 [in Russian].
[Иоанн Дамаскин. *Источник знания*. Пер. с древнегреч. и коммент. Д.Е. Афиногенова, А.А. Бронзова, А.И. Сагарды, Н.И. Сагарды. Москва, 2002].
12. Beneshevich, V. *Drevneslavianskaja kormchaja XIV titulov bez tolkovanij*. T. 1. St. Petersburg, 1906 [in Russian].
[Бенешевич В.Н. *Древнеславянская кормчая XIV титулов без толкований*. Т. 1. Санкт-Петербург, 1906. 870 с.].
13. Matveenko, V., Shchegoleva, L. *Knigy vremennye i obraznye Georgija Monakha*. Vol. 1 (1): *Interpretirovannyj tekst Troitskoj rukopisi*. Moscow, 2006 [in Russian].
[Матвеевко В., Щеголева Л. *Книги временные и образные Георгия Монаха*. Т. 1, Ч. 1: *Интерпретированный текст Троицкой рукописи*. Москва, 2006. 634 с.].

14. Vilkul, T. "Vshestvije v Ierousalim" Aleksandra Makedonskoho, "Khronika" Heorhiiia Amartola v "Aleksandrii Khronohrafichnii". *Ukrainian Historical Journal*, 2011, 5: 162-178 [in Ukrainian].
[Вілкул Т.Л. «Вшествіє в Єрусалим» Олександра Македонського. Хроніка Георгія Амартола в Александрії Хронографічній. *Український історичний журнал*. 2011. № 5. С. 162—178].
15. Istrin, V. Knigy vremennyja i obraznyja Georgija Mnikha. Chronika Georgija Amartola v drevnem slaviano-russkom perevode. T. 1: Tekst. Petrograd, 1920 [in Old Church Slavonic]. [Истрин В.М. Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. Т. 1: Текст. Петроград, 1920].
16. Vilkul, T. Letopis i chronograph: Tekstologija domongolskogo kievskogo letopisanija. Moscow, 2019 [in Russian].
[Вилкул Т.Л. Летопись и хронограф: Текстология домонгольского киевского летописания. Москва, 2019. 464 с.].
17. Letopisets. Ellinskij i Rimskij. Vol. 1: Tekst. St. Petersburg, 1999 [in Old Church Slavonic]. [Летописец Еллинский и Римский. Т. 1: Текст. Санкт-Петербург, 1999. 514 с.].
18. Letopisets. Ellinskij i Rimskij. Vol. 2: Kommentarij i issledovanije O. Tvorogova. St. Petersburg, 2001 [in Russian].
[Летописец Еллинский и Римский. Т. 2: Комментарий и исследование О.В. Творогова. Санкт-Петербург, 2001. 272 с.].
19. Novgorodskaja Pervaja Letopis starshego i mladshhego izvodov. Moscow; Leningrad, 1950 [in Russian].
[Новгородская Первая Летопись старшего и младшего изводов. Под ред. А.Н. Насонова). Москва, Ленинград, 1950. 659 с.].
20. Slovar' drevnerusskogo jazyka XI—XIV v. Vol. 1. Moscow, 1988 [in Russian].
[Словарь древнерусского языка XI—XIV вв. Т. 1. Москва, 1988. 528 с.].
21. Holovne zibrannia Troitse-Serhiivoi Lavry. URL: <https://lib-fond.ru/lib-rgb/304-i/f-304i-728/> [in Ukrainian].
[Головне зібрання Троїце-Сергіївої Лаври: URL: <https://lib-fond.ru/lib-rgb/304-i/f-304i-728/> (дата звернення: 01.09.2021)].
22. Tvorogov, O. Materialy k istorii russkikh chronographov. T. 3. Troitskij chronograph. *Trudy otдела drevnerusskoj literatury*, 1989, 42: 287-343 [in Russian].
[Творогов О.В. Материалы к истории русских хронографов. 3. Троицкий Хронограф. *Труды отдела древнерусской литературы*. 1989. Т. 42. С. 287—343].

Received / Надійшла 13.09.2021

Tetyana VILKUL

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Senior researcher,
Department of History of Ukraine of the Middle Ages and early modern times,
Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

tvilkul@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2737-8372>

CHRONOGRAPHIC SOURCES ON "BOKHMIT" (MOHAMMED)

The paper explores the story of "Bokhmite" (Mohammed) placed in the texts of the *Chronicle by George Monk / Hamartolos* and the family of the *Chronograph according to the great narration*. "Bokhmit" for denotation of the prophet Mohammed appeared in the early East Slavic writings only; South Slavic ones have no traces of such a name. While there are few sources about Muslim

prophet in the Old Rus'ian period, the *Hamartolos' Chronicle* tells on this topic in detail. The story includes a biography and a medieval description of the teachings of Mohammed, as well as the "Bokhmitic" concept for paradise. The *Chronicle* influenced the *Tale of Bygone Years* in its account of the preparation for the baptism of Rus' (986—987) and other Old Russian texts through it. Also, the Hamartolos' story was included fragmentarily in the *Trinity Chronograph*, *Chronographic Palaea*, the *Ellinsky* (Hellenic) *Chronicle of the second redaction*, etc. The **aim of this study** is to provide a comparative analysis of chronographic texts, as well as to make these sources of the *Primary Chronicle* easily available to scholars working in the field of medieval Ukraine and Russia. In terms of **methods**, this study applied textual and literary criticism. The **academic novelty** outputs a prime comparative analysis of the story about "Bokhmit" in chronographic texts. Versions useful in further work on sources are published in the attached tables. **Conclusions.** Whereas the author of the *Tale of Bygone Years* borrowed only content from the *Hamartolos' Chronicle* (there are no direct citations), long fragments of later are reflected in the chronographic family. Though the text did not avoid abbreviations of phrases and words and plentiful changes in grammatical forms, there are practically no lexical substitutions. In general, the compiler of the *Chronograph* tried to simplify the narration, avoiding opacity and making it more understandable for the reader. Branches of the *Chronograph* uncover further transformations of the text. In particular, the *Complete Palaea* has some of its own omissions, and *Ellinsky Chronicle* contaminates two versions. The study reveals interesting features of the chronographic texts that clearly indicate that medieval Christian bookmen hard worked with the narration about the teacher of their Muslim neighbors, demonstrating, at the same time, the typical manner of treatment of the sources by the chronographer, which concerned the problems of early Old Russian chronicles.

Keywords: *Medieval Ukraine, Old Rus, textual criticism, Old Russian chronicles, the baptizing of Rus.*